

Česká a latinská jedno jsou

Jana Nechutová (Brno)

V pátém čísle (ročník III, 1996) časopisu pro mezioborová bohemistická studia *Slovo a smysl* najdeme odpovědi na anketu, v níž redaktoři položili deseti z historiků – medievistů a z nás historiků starší literatury otázku o smyslu studia a četby starší literatury („Otázka pro... starší literatura?“). Odpovědi, kratší eseje na dané téma, jsou rozličné a přitom vyznívají podobně, ne-li stejně: starší česká literatura je součástí české literární tradice a její samozřejmou součástí jsou texty napsané i v jiném jazyce než právě v češtině, tedy především latinsky nebo německy. (Při novém kontrolním pročitání anketních odpovědí mne poněkud udivilo, že respondenti jako by nebyli vzali v úvahu texty staroslověnské – je to přehlédnutí pouze technického rázu nebo je v nějakém smyslu signifikantní?) S tím souvisí nesporná skutečnost, a i o té panuje mezi účastníky ankety shoda, že se český literární život rodí se vznikem prvních textů, jež vznikají na našem území, ať je jejich jazyk jakýkoli. Šla bych snad ještě dále, stanovení takovéhoho jakkoli virtuálního a nepřesného mezníku totiž souvisí právě s pojmem „literární život“, který má podle Jaroslava Kolára „v české literární tradici poměrně přesně vymezený obsah, spadá do něho aktuální společenské fungování komplexu nově vznikajících i starších děl domácí provenience i recipovaných odjinud“.¹

Položím-li důraz na toto Kolárovo „recipovaných odjinud“ a zůstanu-li v oblasti textů latinských, vezmu patrně v úvahu také předlohy **prvních česko latinských hagiografických výtvorů**, přinejmenším v bavorské oblasti sepsanou václavskou legendu *Crescente fide* a rovněž václavskou legendu mantovského biskupa Gumpolda. Podobně je tomu s legendami ludmilskými nebo s těmi pasážemi václavských legend, které jsou věnovány hagiografii „jeho báby svaté Ludmily“: rovněž v Bavorsku a přibližně ve stejné době jako zmíněná předloha legend václavských byla brzy po roce 974 sepsána ludmilská legenda s incipitem *Fuit in provincia Bohemorum*. Ale aby to latinský medievista neměl příliš snadné: václavská *Crescente fide* má nadto dvě redakce, bavorskou a – českou: tu podle Dušana Třeštíka sepsal okolo roku 975 jeden z kněží pražského archipresbyteriátu u sv. Jiří na pražském hradě (ale

¹ Rec. o knize Baumanna, Winfrieda: Die Literatur des Mittelalters in Böhmen. München 1978. *Česká literatura* 30, 1982, s. 186.

zase: tento autor byl zřejmě předtím mnichem kláštera sv. Jimrama v Řezně).² – Zůstaneme ještě na okamžik u hagiografie a poznamenejme, že v podobném smyslu jsou výmluvné také osudy slavné sbírky Jakuba de Voragine *Legenda aurea* v zápisech z našich zemí: v době, kdy se v českých zemích začala šířit tato nejpopulárnější evropská středověká hagiografická sbírka, která vznikla ve 2. pol. 13. stol. v Itálii, byla i u nás, např. v klášteře Hradisko u Olomouce ve 13. století, upravována a byly do ní vkládány legendy o českých světcích. Takto modifikovaná Zlatá legenda byla pak podkladem české verze ve staročeském Pasionálu.³

Není tedy pochyb o tom, že jsou latinsky psané literární texty součástí českého písemnictví. Nezapomeňme na ně ale jako na součást tehdejší světové literatury, literatury tehdejší latinské ekumény, západní i střední latinské Evropy. Jedna z respondentek zmíněné ankety poukazuje na absurdnost situace: v době, kdy se většina států bývalé latinské Evropy cítí či snaží se být vnímána jako součást velkého evropského společenství, opomíjíme kulturní statek, jímž jsme touto součástí byli a jsme, latinskou literaturu českého středověku.

Je nyní na mně, která zde stojím jako představitelka onoho nepatrného badatelského souručenství latinských medievistů, ukázat magisterským i doktorským studentům bohemistiky, z nichž mnozí jsou dokonce zaměřeni k literatuře nové a nejnovější, že je tomu tak, jak jsem právě předeslala. Je přitom nutné utéci se ke konkrétním textům, neboť i zde platí, že litera (pouze teoretického výkladu) zabíjí (každý, i váš zájem), zatímco duch (půvabně vanoucí ze skutečného textu) oživuje: vizme tedy, v jak těsné blízkosti se pohybují a jak důvěrně se navzájem stýkají latinské a české výtvořiny našeho středověku.

Pro přesnější vymezení látky, jíž se hodláme věnovat, ještě jedno předběžné upozornění, a to na rozdíl, někdy nebezpečně subtilní, mezi recepcí motivů či látek z cizích literatur, v našem případě ze západoevropské literatury latinské na jedné straně, a na straně druhé překlady či pokusy o překlad. I ty se dály, připomenu jen staročeský překlad tzv. Catonových distichů z poloviny 14. století⁴ nebo první biblické překlady.⁵ Tato tvorba však

² Třeštík, Dušan: *Počátky Přemyslovců*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997, s. 138-154, 155-175. Srov. Třeštík, Dušan: *Počátky Přemyslovců*. Praha, 1981, s. 28-44, 45-66.

³ Vidmanová, Anežka; Bahník, Václav (ed.): *Jakub de Voragine: Zlatá legenda*. Praha, Vyšehrad 1984; zvl. úvodní studie Anežky Vidmanové *Zlatá legenda a Čechy a texty legend o českých světcích* (táž autorka), s. 273-317; viz též Vidmanová, Anežka: K šíření Zlaté legendy v českých zemích. In: *Umění 13. století v českých zemích*. Praha, ČSAV 1983, s. 599-610; Vidmanová, Anežka: K dataci staročeského Pasionálu. *Listy filologické (LF)* 105, 1982, s. 200-208; Vidmanová, Anežka: K původní podobě a textové tradici staročeského Pasionálu, *LF* 108, 1985, s. 16-45.

⁴ Nejnověji vydal Petruš, Eduard: *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno, Atlantis 1999.

⁵ Kyas, Vladimír: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha, Vyšehrad 1997.

stojí mimo náš dnešní výklad, i když leccos, o čem bude dále řeč, se překladu blíží nebo stojí právě na oné sotva postřehnutelné hranici mezi překladem a adaptací.

Způsob té recepce, jež nás zajímá, jsem již naznačila na osudu václavských a ludmílských legend. Pokusím se nyní ukázat totéž na látce snad přitažlivější, na tzv. **vagantské neboli žakovské** poezii českého vrcholného středověku. Autorem slavné básně, tradované s titulem „Confessio Archipoetae“, je vrcholný představitel žakovské poezie, v letech 1161-1167 dvorní básník kolínského arcibiskupa a kancléře Fridricha Barbarossy Rainalda z Dasselu, známý pouze pod pseudonymem Archipoeta. Skladba má v posledním kritickém vydání 25 strof,⁶ jeho nejznámější dvanáctá strofa mluví o básníkově rozhodnutí zemřít v hospodě. (Jen na okraj – česky nacházíme části Archipoetovy Zpovědi poprvé v překladu Václava Tháma v almanachu *Básně v řeči vázané* z r. 1785).

Třeboňský rukopis A 7, do nějž tamní augustinián Oldřich Kříž z Telče zapsal v polovině 15. století větší počet tehdy u nás známých latinských světských básní či písní a množství jazykově českých veršů, přináší mj. zápis latinské skladby s incipitem *Plenitudo temporis* (W 14172),⁷ která je zakončena dvěma strofami, odvozenými z této Archipoetovy básně (je to právě to místo, kde básník prohlašuje svůj záměr umřít „in taberna“, stejně jako ve zmíněném překladu Václava Tháma). *Plenitudo temporis* je ale především parafrází, byť podstatně stručnější a chudší než předloha, slavné vagantské písně, nazývané *Ordo vagorum* (Řád vagantů“).⁸ Byly u nás známy mnohé další latinské skladby tohoto žánru a byly do té míry živé, že podléhaly různým tvořivým obměnám, což je ovšem charakteristické nejen pro recepci evropských latinských látek a celých skladeb v českém prostředí, ale také pro středověké pojetí autorské původnosti a pro textovou tradici středověkého literárního i dalšího písemného (orální tradici nelze zachytit) materiálu. Tyto vazby, citace a přejímky odhalil a popsal Jan Vilikovský.⁹

Ještě jeden případ z oblasti světské poezie, tzv. vagantské. Doloží nám odlišný a v jistém smyslu vyšší typ recepce, totiž transfer mezi latinou a národním jazykem. Zůstává sporným směr transferu, neboť nevíme, je-li český text předlohou latinskému nebo naopak; nemůžeme si být ale jisti ani tím, že se o transfer či aspoň vzájemný vliv jedná vůbec a nemáme-li před sebou jen dvě skladby, jež pojí pouze týž motiv. Mluvíme o staročeském

⁶ Adcock, Fleur (trans. and ed.): *Hugh Primas and the Archpoet*. Cambridge, Cambridge University Press 1994.

⁷ Vydal (s překladem Rudolfa Mertlíka) Kopecký, Milan: *Zbav mne mé tesknosti*. Brno, Blok 1983, s. 54-58.

⁸ Incipit předlohy zní *Cum In orbem universum decantatur Ite* (W 3635); její český překlad najdeme v překladu Rudolfa Mertlíka v souboru *Písně žáků darebáků*. Praha, Svoboda 1971, s. 119-124.

⁹ Vilikovský, Jan: *Latinská poesie žakovská v Čechách*. Bratislava, Filozofická fakulta University Komenského 1932.

sporu o přednost stavu¹⁰ *Podkoní a žák* a o žakovském veršování v útvaru tzv. vagantské strofy s incipitem *Videant qui nutriunt*.¹¹ Latinská báseň napsaná pravidelným veršem s „tirádovým“ rýmem (aaaa), často gramatickým, má celkem 144 dochovaných vagantských veršů v 36 tzv. vagantských strofách. O jejím bohemikálním původu svědčí především její textová tradice, známe ji totiž pouze z rukopisů české provenience,¹² ale zdají se jej prokazovat také některé vlastnosti samotného textu. Jakkoli jsou si motivy obou výtvorů navzájem podobné - báseň *Videant qui nutriunt* líčí strastiplný život žáka a ve svém závěru podává aspoň začátek vyprávění o podkoním - je to souvislost vnějšková a nezadáva podle mého názoru důvod k závěru, že staročeská skladba vznikla na základě skladby latinské nebo snad naopak. Stejně tak se nedomnívám, že bychom latinskou báseň mohli řadit k žánru středověkých sporů: zatímco ve staročeské skladbě je spor o přednost stavu ústředním motivem, latinský veršovec varuje před změkčilou výchovou, jakou pozoruje u měšťanských parvenus, a nadto tak činí narativní formou. Můžeme tedy dospět k odlišnému názoru na její strukturu a nakonec i na její žánr: podle mého názoru ji lze docela dobře číst jako exemplum.

Vztah mezi těmito dvěma skladbami naznačil, že tak jako jsou od sebe odvozovány různé texty uvnitř latinského jazykového diskurzu (viděli jsme to na několika zástupcích vývoje václavské hagiografie), fungují či mohou fungovat ve vzájemné závislosti také texty dvou různých jazyků, z nichž jedním je latina. Ta bývá většinou výchozí a na jejím základě vzniknou nejdříve deriváty zase latinské, pak teprve dochází ke zpracování v českém jazyce. O tom nám může svědčit **liturgické drama**. Zrodilo se, jak jsme zaslechli v předchozí větě,

¹⁰ Pro charakteristiku tohoto žánru ve středolatinšské literatuře Walther, Hans: *Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters* (2. Aufl. mit einem Vorwort, Nachträgen und Registeren von Schmidt, Paul Gerhard). Hildesheim, Beck 1984 (1. vyd. München 1920), o sporu o přednost stavu (Ständewettsreit) s. 153 a dále.

¹¹ W. 20307, edice: Nechutová, Jana: Latinský žák a zčásti i podkoní. *LF* 128, 2005, s. 345-357. Překlad Rudolfá Mertlíka in: Vidmanová, Anežka: *Sestra Múza. Světská poezie latinského středověku*. Praha, Odeon 1990, s. 425-432 a v souboru *Písňě žáků darebáků*. Praha, Svoboda 1971, s. 108-119.

Ke skladbě *Podkoní a žák* a ke vztahu obou výtvorů viz Vilikovský, Jan: *Latinská poesie žakovská v Čechách*. Bratislava, Filosofická fakulta University Komenského 1932 s. 105-111; Petřů, Eduard: Postavení skladby *Podkoní a žák* v naší literatuře 14. století. *Česká literatura* 36, 1988, s. 120; otištěno in: Petřů, Eduard: *Vzdálené hlasy. Studie o starší české literatuře*. Olomouc, Votobia 1996, s. 88-89. Hrabák, Josef: *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy*. Praha, ČSAV 1962, s. 51-52 (1. vyd. *Staročeské satiry Smilovy školy*, Praha, Orbis 1951, s. 24-25), *Smilova škola. Rozbor básnické struktury*. Praha, Jednota českých matematiků a fysiků 1941, s. 67; Vidmanová, Anežka: *Sestra Múza*, s. 425; Jan Lehár, *Podkoní a žák*. In: *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce 3/II*. Praha, Academia 2000, s. 958-959; Newerkla, Stefan Michael: Die Genrezuordnung der altschechischen Satire *Podkoní a žák*. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 42, 1996, s. 217-222; Viktora, Viktor: *Podkoní a žák – k možnostem výkladu dalších souvislostí*. *Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě*, A2, 1997, s. 25-31; Nechutová, Jana: Jan Vilikovský, Josef Hrabák, žák a podkoní. In: *Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó*. Brno, Masarykova univerzita 2006, s. 103-108.

¹² Kodex Národní knihovny v Praze, sign. XIV G 45 a bohemikální rukopis Ruské národní knihovny (Rossijskaja nacionalnaja biblioteka, National Library of Russia) v St. Petěrburku, Lat. Q. XIV.N.11.

z liturgie, tedy z kultu (což je pozoruhodná pozdní paralela k dávnému zrodu řecké tragédie z dithyrambu, vzešlého z kultu Dionýsova). V rámci gregoriánského zpěvu se uplatňovalo tzv. tropování, tj. vkládal se tropus, prvek, který zdobí a rozšiřoval dané liturgické čtení. V případě velikonočního officia o neděli Vzkříšení takovýto tropus rozšiřoval biblický text, vyprávějící o situaci velikonočního rána, kdy se ženy vydaly k Ježíšovu hrobu, aby pomazaly jeho tělo. Zněl **Quem queritis, o tremule mulieres, in hoc tumulto, plorantes** – „Koho, vy ženy, v tomto hrobě s pláčem a chvěním hledáte?“. Takto vložený text tropu se postupně dále prodlužoval: objevila se odpověď na otázku původního tropu, a zněla **Jesum Nazarenum crucifixum querimus** – „Hledáme Ježíše Nazaretského ukřižovaného“. Tak se dostáváme k zárodečné dialogické scéně velikonočního dramatického liturgického výstupu. Vkládaly se sem pak vhodné antifony, sekvence a věty z Písma. Tato scéna byla součástí liturgie jako slavnost, **officium**, na připomínku biblické události (Velikonoce, později i Vánoce) nebo k počtě příslušného světce měla ovšem díky svému dramatickému náboji sklon k samostatnému životu jako **hra, ludus**. Donedávna se obecně přijímal názor, že **officium** (slavnost) představovalo první fázi, **ludus - hra** až historicky následující, tedy druhou, fázi vývoje, nové nálezy dramatických textů a jejich komparace ukazují, že zde před sebou nemáme následnost, nýbrž že officium a ludus existují současně a mnohde dokonce že **ludus** předchází **officium**.¹³

Dialogická prezentace zážitků tří Marií o velikonočním ránu je základním stavebním prvkem velikonoční dramatické hry, dalším motivem je scéna, v níž apoštolové Petr a Jan běží ke hrobu, zjišťují, že je prázdný, a oznamují to lidu (posluchačům - divákům) - podle Janova evangelia, kap. 20, v. 4-7; třetím prvkem je pak scéna - Jan 20, 11-18 - v níž se zmrtvýchvstalý Kristus zjevuje Marii z Magdaly. Ale i zde je představa o lineárním vývoji officia nebo hry od jedné scény k prezentaci o scénách třech novými výzkumy překonána.¹⁴

Pro česko latinskou kulturní scénu je důležité, že text o všech třech složkách zachycuje dokladem z přelomu 12. a 13. století hra tří Marií, provozovaná řeholnicemi u sv. Jiří na Pražském Hradě a známá jako *Svatojiřské officium*¹⁵ (zápisy v rukopisu pražské Univerzity)

¹³ Stehlíková, Eva: *A co když je to divadlo? (Několikero zastavení nad středověkým latinským dramatem)*. Praha, Koniasch Latin Press 1998.

¹⁴ Tamtéž, s. 60-61.

¹⁵ Vyd. Máchal, Jan: *Staročeské velikonoční slavnosti dramatické*. VKČSN tř. filosoficko-historicko-jazykozpytná 1906, Praha, Královská česká společnost nauk 1907, č.I; Young, Karl: *The Drama of the Medieval Church I*. Oxford, Clarendon Press 1951, 2. vyd., s. 664 a dále; Svejkovský, František: *Z dějin českého dramatu. Latinské a českolatinské hry tří Marií*. AUC, Philologica, Monographia XII, Praha, Karlova universita 1966, s. 22; poté de Boor, Helmut: *Die Textgeschichte der lateinischen Osterfeiern*. Tübingen, Niemayer Max Verlag 1967; z něj otiskl Baumann, Winfried: *Die Literatur des Mittelalters in Böhmen*. München, 1978, s. 126; překlad viz Vilikovský, Jan: *Latinské kořeny staročeského dramatu*. In: *Písemnictví českého středověku*. Praha, Vyšehrad 1948, s. 97-100. Edici Františka Svejkovského nejnověji otiskla Stehlíková, Eva se svým vlastním překladem: o.c. s. 17-19 (Viz též heslo Prager Osterspiele. In: Linke,

knihovny VI E 13 a XII A 22). Zásahu o základní průzkum těchto textů si získal na počátku 20. století Jan Máchal,¹⁶ vztahu latinských a českých dramatických textů zvláště Jan Vilikovský, pak František Svejkovský a nověji Eva Stehlíková.¹⁷

Zejména od začátku 14. století sem v českém prostředí stále více proniká národní jazyk a lidové prvky; výsledky tohoto divadelnického počínání se pak dostávají nejprve z liturgického chrámového prostoru před kostel a nakonec na tržiště.¹⁸ Pak jde ovšem nejprve o tvorbu paraliturgickou a nakonec docela světskou. Tento vývoj i jeho vyústění lze snad nejnázorněji pozorovat ve staročeském *Mastičkáři*, kde přichází v plném rozsahu ke slovu nejen čeština ale i německé prvky, a kde se bohatě rozvine kolektivní komediální dramatická světská tvořivost středověku, a kde liturgický původ dramatické situace zůstává v pozadí.¹⁹ I tato stránka věci je v centru pozornosti badatelů, kteří zde byli uvedeni v textu i v poznámkách. Z nejnovější literatury k tomuto tématu uvedu a doporučím vedle již citované knížky Evy Stehlíkové nejnovější publikaci Jarmily Veltruské.²⁰

Svým vývojem ve směru ke světským performancím se dostává původně liturgická dramatická tvorba do prostoru mezi duchovní a světskou poezií. O světské již byla řeč, o **duchovní poezii** řekněme nejprve, že se v této tvorbě uplatnily české země velmi výrazně.²¹ Dálo se tak ovšem ve stálém inspirativním kontaktu s latinskými hymny a sekvencemi, které vznikaly na západě Evropy od 4. století do vrcholného středověku. Tento stálý kontakt je jedním z důvodů, proč je obtížné říci něco jistého o provenienci toho kterého výtvoru. Všechny totiž byly nebo se stávaly součástí liturgie, což vedlo k jejich migraci: v případě, že byly složeny k počtě osob Svaté Trojice nebo světců s obecněji rozšířenou úctou, byly užívány a jsou zapsány po celé latinsky mluvící Evropě. Můžeme tedy těžko určit zemi jejich vzniku. Stejná obtíž nastává, chceme-li stanovit dobu, kdy tyto výtvořiny vznikly, neboť jejich

Hansjürgen: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 7, Berlin - New York, Walter de Gruyter 1989, s. 797-803).

¹⁶ Viz předchozí pozn.; dalšímu vývoji se věnuje jeho studie *Staročeské skladby dramatické původu liturgického*. Praha, Česká akademie 1908.

¹⁷ Vilikovský, Jan: Latinské kořeny staročeského dramatu. In: *Písemnictví českého středověku*. s. 99-100, Svejkovský, František: *Z dějin českého dramatu*. Celá problematika je ještě tradičním způsobem vyložena u Baumanna, Winfrieda: *l.c.*, nová řešení podává Stehlíková, Eva: *o.c.*

¹⁸ Černý, Václav: *Středověká dráma*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatury 1964. Srov. též Černý, Václav: *Staročeská milostná lyrika*. Praha, Družstevní práce 1948, s. 105 nn. a předchozí poznámka.

¹⁹ Odlišně vidí tento vývoj Černý, Václav: *Staročeský Mastičkář*. Praha, ČSAV 1955.

²⁰ Veltruská, Jarmila: *Posvátné a světské. Osm studií o starém českém divadle*. V edici České divadlo vydal Divadelní ústav, Praha 2006.

²¹ Téměř za vše, co víme o česko latinské duchovní lyrice, vděčíme Janu Vilikovskému: Latinská duchovní lyrika v Čechách. In: *Písemnictví českého středověku*. s. 48-79. Vilikovského rekonstrukci stavu a vývoje tohoto žánru doplnil Škarka, Antonín: *Dominikán Domaslav a čeští hymnografové jeho směru. K charakteristice latinského básnictví za posledních Přemyslovců*. VKČSN tř. filosoficko-historicko-filologická č.6, Praha, Královská česká společnost nauk 1951.

zápisy často pocházejí z pozdějších století. - Dalším problémem bývá rozhodnout, jaký je vztah mezi latinskou a českou skladbou - v případě, že existovaly obě varianty a že se nám dochovaly.

V této souvislosti připomeňme slovy Jana Vilikovského a Jana Lehára, že „latinská duchovní lyrika českého původu není zajímavá jen sama o sobě, ale je důležitá i proto, že tvoří pozadí pro vznik a růst náboženské lyriky psané česky. Toto pozadí - konkrétněji zatím neobjasněné - tvořila pravděpodobně latinská lyrika v době kolem roku 1300. Paralelní české a latinské texty z konce 14. století, u nichž nelze rozhodnout, zda latinská verze byla předlohou české nebo česká latinské, však naznačují, že mezi pozdější českou a latinskou duchovní lyrikou existoval dialektický vztah“.²² Již ve 13. století vznikly dvě významné české duchovní básnické skladby: ze šedesátých let pochází Píseň ostrovská (*Slovo do světa stvořenie*) a z konce století Modlitba Kunhutina (*Vítaj, králu všemohúcí*). Vazbu na zahraniční latinskou tvorbu prokazuje zejména druhá z nich, která je inspirována sekvencí Tomáše Akvinského *Lauda, Sion, Salvatorem*.

Českého původu je značný počet evropských hymnů a sekvencí, což se jeví i v tom, že ve sbírce G. M. Drevese *Analecta hymnica medii aevi* (55 svazků, 1886-1922) zaujímají skladby českého původu důstojné místo. Patří jim sv. 1 - *Cantiones Bohemicae*, 2 - *Cantiones Vissegradenses*, sv. 45b - *Cantionum Bohemiarum Auctuarium*. Svazek 48, jak vzápětí uvidíme, podává duchovní tvorbu Jana z Jenštejna. Ale skladby českého původu najdeme porůznu i v dalších dílech *Analekt*. – Jakožto výrazné postavy latinsko české literární tvorby 13. a 14. století zde musí být uvedeni aspoň jmény dominikán Domaslav²³ a pak třetí pražský arcibiskup Jan z Jenštejna.²⁴ Domaslav žil na přelomu 13. a 14. století, jeho sekvence se vyznačují propracovanou poetikou, tu a tam čitelně inspirovanou západními vzory, hledanou metaforikou, symbolikou a učenými narážkami. Mnohé z nich, jak ukazuje rukopisné dochování, se šířily i mimo české země.

Jiným způsobem, než jaký jsme viděli u liturgické i paraliturgické dramatické tvorby, oscilují některé básnické kusy tohoto žánru mezi duchovním a světským, do náboženské

²² Lehár, Jan: *Česká středověká lyrika*. Praha, Vyšehrad 1990, s. 90. Srov. Vilikovský, Jan: *Písemnictví českého středověku*, s. 77.

²³ Viz pozn. 16.

²⁴ Základní monografie: Weltsch, Ruben E.: *Archbishop John of Jenstein (1348-1400). Papalism, Humanism and Reform in Pre-Hussite Prague*. Studies in European History VIII, Hague – Paris 1968. Další informace o postavě i tvorbě Jana z Jenštejna jsou obsaženy u Spunara, Pavla: *Repertorium auctorum Bohemorum provecum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans I*. Wrocław – Warszawa – Praha, Ossolineum 1985, str. 57 nn. – Základní edice jeho básnického díla: *Analecta hymnica medii aevi* (viz výše v textu) 48. Leipzig 1905; samostatně Dreves, Guido Maria: *Die Hymnen Johans von Jenstein, Erzbischofs von Prag*. Prag 1886.

topiky proniká se zrající gotikou stále více rytířského a kurtoazního prvku. Bohemista ví, jak se to děje např. ve staročeské Legendě o svaté Kateřině, v níž tvoří symboly martyria, erotiky a vypjaté mystické zbožnosti těžko definovatelný propletenec. Jedním z nejvydatnějších zdrojů takovéto metaforiky, vlastní také a především duchovnímu básnictví, ať jazykově latinskému nebo českému, je biblická Píseň Šalomounova; její symboly najdeme leckdy v hymnech, sekvencích a kantilénách o ženách – světicích, jednoznačně nejčastěji však v mariánských skladbách. Jako jejich zástupná ukázka dobře poslouží kantiléna Jana z Jenštejna *Carmen Beatae Mariae Virginis ad cunas* („Píseň Panny Marie u jeslí“) s incipitem *Canit epithalamium*.²⁵ Je to ukolébavka, Maria – matka se v ní však obrací k synáčkovi také jako ke svému nebeskému ženichovi, půvab božského dítěte je popisován týmiž nástroji jako půvaby Nevěsty nebo Ženicha z Písně Šalomounovy, a vzniká tak pozoruhodná směs ukolébavky a milostné svatební písně, jak ostatně naznačí již incipit – *canit epithalamium Virgo Mater ad Filium* přeložíme doslova jako „panenská Matka zpívá svému Synu svatební píseň“.²⁶

Sáhneme nyní k jednomu z nejatraktivnějších (i pro novodobého čtenáře nebo posluchače) žánrů středověké literatury, k **exemplu**. Je zde na místě upozornit, že žánrová situace středověké literatury je odlišná od žánrové skladby literatur antických, tj. řecké a latinské, i od žánrové skladby novějších literatur. Polyfunkční ráz mnoha středověkých literárních výtvorů nadto působí, že jeden výtvor lze zřídkakdy jednoznačně žánrově zařadit: idyla či ekloga může být také sporem, traktát může být také listem nebo třeba konsolací, legenda může být zároveň epickou nebo lyrickou básní ale též např. homilií atd. (stav, který je samozřejmě vlastní nejen literatuře středověké). U exempla to platí ještě výrazněji než u ostatních žánrů – morálně naučný cíl exempla bývá roubován na látku i narativní formu povídky, bajky, hagiografického vyprávění, ale může se uplatnit i v básnických projevech (výše jsem navrhla číst jako exemplum vagantskou skladbu s incipitem *Videant qui nutriunt*). Jacques Le Goff definuje exemplum jako „un récit bref donné come véridique et destiné à être inséré dans un discours (en général un sermon) pour convaincre un auditeur par une leçon salutaire“. Vzápětí však svou definici vyhlašuje za provizorní („dans l’attente d’une meilleure connaissance de l’exemplum“) a relativizuje zejména náboženský charakter žánru s poukazem na to, že od 13. stol. se objevují čistě didaktická nebo moralistní exempla, že tedy nemusí být

²⁵ W 2389

²⁶ *Annalecta hymnica mediae aevi* 48, č. 26, přeložil Stiebitz, Ferdinand in: Havránek, Bohuslav; Hrabák, Josef; Daňhelka, Jiří (ed.): *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha, ČSAV 1957, s. 439-440 (s nadpisem *Panenská matka v chlévě dli*).

každé z nich součástí kázání a být zaměřeno bezpodmínečně ke „spásnému“ cíli či k posledním věcem člověka, tedy k cíli „eschatologickému“.²⁷ Poté, co jsme na potíže s exemplem a jeho žánrem upozornili, věnujme se několika intertextuálním ilustracím skutečnosti, že „česká a latinská jedno jsou.“ Zvolíme tři příklady, bylo by jich bez počtu.²⁸

Ve staročeském veršovaném souboru z Hradeckého rukopisu *Desatero kázanie božie* (14.stol.)²⁹ čteme jako ilustraci k šestému přikázání „Nesesmilniš“ rýmovanou povídku *O babě svódnici a psíku jejiem* (od s. 66), v níž bylo zjištěno české zpracování exempla ze sbírky *Gesta Romanorum*.³⁰ Latinská *Gesta* byla v českých zemích známa, v Praze dokonce vzniklo jejich dosti rozšířené latinské přepracování; máme tak před sebou doklad procesu od latinského západoevropského originálu přes latinské zpracování v Čechách nejprve ke staročeským Gestům ze 2. poloviny 14. století³¹ a pak ke staročeské veršované verzi. A to není, co se týče tohoto půvabného exempla, vše: najdeme je s titulkem *De canicula lacrimante* (O plačícím psíku) již dvě stě let před *Gesty Romanorum* (byla sebrána a sepsána kolem r. 1300) v novelistické sbírce Petra Alphonsi (přelom 11. a 12. stol.) nazvané *Disciplina clericalis*.³²

Další na první pohled překvapivý doklad najdeme v souboru latinských kázání, který vznikl patrně v době Karla IV. Celek byl nazván *Quadragesimale admontské*. Kázání sbírky jsou hojně proložena – opět latinskými – exemply, čerpanými ovšem ze starších pramenů; nás zajímá především, že se zde setkáváme se zdroji některých příběhů známých z českého prostředí: je to staročeská „Bajka o lišce a čbánu“, již čteme spolu s uvedenými satirami v Hradeckém rukopise, ale také motivy pohádky o hloupém Honzovi.³³

V letech 1219-1223 sepsal německý cisterciácký mnich, novicmistr a pak převor Caesarius z Heisterbachu sbírku exemplů, již dal titul *Dialogus miraculorum*.³⁴ Dochovala se ve velkém počtu rukopisů, což svědčí o jejím rozšíření a čtenářské oblibě, a měla velký vliv na další literární vývoj tohoto žánru. V češtině se s texty, zjevně z *Dialogu* nejen

²⁷ Bremond, Claude; Le Goff, Jacques; Schmitt, Jean-Claude: *L'exemplum*. Turnhout, Brepols 1996, s. 37-38.

²⁸ K jednotlivým exemplům, jejich latinským předlohám a paralelám viz Dvořák, Karel: *Soupis staročeských exemplů*. Srov. Petru, Eduard: *Vývoj českého exempla v době předhusitské*. Praha, SPN 1966.

²⁹ Vyd. Hrabák, Josef: *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy*. Praha, ČSAV 1962. s. 55 nn.

³⁰ Vyd. Oesterley, Hermann: *Gesta Romanorum*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1872, s. 325-327 (*De inexecrabili dolo vetularum*).

³¹ Viz Vidmanová, Anežka: Staročeská *Gesta Romanorum* a jejich latinská předloha. *LF* 95, 1972, s. 65-92.

³² Hilka, Alfons; Söderhjelm, Werner (ed.) v Heidelbergu 1911, s. 18-19. Do češtiny přeložila Mendelová, Edita v Brně 1997 s titulem *Výchova žáků*.

³³ *Quadragesimale admontské*, kritická edice i český překlad, vyjde ještě v tomto roce v nakladatelství Oikumene péčí Dany. Martínkové a Zuzany Silagiové. Exemplum o lišce a džbánu přetiskl Vilíkovský, Jan: *Próza z doby Karla IV.* Praha, Sfinx 1938, s. 101. Srov. Vilíkovský, Jan: Nová latinská verše bajky o lišce a džbánu. *LF* 56, 1929, s. 246-247.

³⁴ Jedinou edicí je dodnes Strange, Josephus (ed.): *Caesarii Heisterbacensis monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus miraculorum I-II*. Köln – Bonn - Brüssel, 1851. *Indices*, Koblenz 1857.

odvozenými, ale dokonce přímo přeloženými, setkáváme nejpozději ve sbírce *Olomoucké povídky* z přelomu 14. a 15. století.³⁵ Na tuto závislost upozornila s odvoláním na Karla Dvořáka Anežka Vidmanová,³⁶ ukázala to na exemplu, které se v *Dialogu* čte jako 34. kapitola 7. distinkce s nadpisem *Item de Beatrice custode*, v *Olomouckých povídkách* pak na s. 63 s nadpisem *Tuto sě opět píše o jedné jeptišce řeč velmi pěkná, kterážto chtěla jest vyjíti z kláštera, nemohúci v něm býti pro zápolenie smilnosti těla* a dovedla tradici tohoto vyprávění v české literatuře až ke Karlštejnským vigiliím Františka Kubky. Závislost na Caesariově *Dialogu* je však možno shledat u velkého počtu, snad u většiny příběhů *Olomouckých povídek*. Mezi tímto souborem a Františkem Kubkou pak leží ještě nepřehledná spousta literatury barokní, zejména homiletické, která čerpá z Caesaria ještě mnohem vydatněji.

Kdybychom chtěli podat obecnější charakteristiky středolatinšské literatury vřbec a zvlášť snad charakteristiky řesko latinské literatury středověku, mohli bychom vyjít ze známých specifických rysů středověké literatury řeské, zvané „starší řeská literatura“. Byla by řeč o relativně (vzhledem ke starověku, renesančnímu humanismu, baroku nebo době nové) dlouhém řese jejího trvání, o anonymitě a s ní související nepřvodností, o nedostatečném vědomí autorské identity, o rukopisném a mnohdy fragmentárním dochování i o dalších vlastnostech vlastním starším literaturám. Na to je zde možno rezignovat. Úkolem našeho výkladu bylo ukázat, jak niterně jsou spolu spjaty středověká literatura latinská, vlastní celému tehdejšímu vzdělanému světu, ať byla sepsána kdekoli, a literatura v národním jazyce. Předsevzala jsem si upozornit, že mnohému řesky psanému literárnímu textu neporozumíme nebo mu neporozumíme dobře, neznáme-li jeho latinské zázemí. Nemusí to přitom být vždy jen literární předloha, ale celý latinský kulturní a literární život křesťanského Západu. Nemluvila jsem v detailu o tom, že je při studiu řesky psané literatury nastražena mnohá past např. biblické dikce nebo přímo biblických a pohřichu i jiných citátů, topiky nejrůznějšího obsahu a nejrůznějšího původu, že je zde riziko neporozumění textu, nerozumíme-li jeho interdisciplinárním konotacím – historii, teologii, filozofii, dějinám umění, hudby, ale třeba i práva nebo středověké medicíny.

³⁵ Petřů, Eduard (ed.): *Olomoucké povídky. Příspěvek ke studiu vývoje starořeské zábavné prózy*. Praha, SPN 1957.

³⁶ Vidmanová, Anežka: Caesarius z Heisterbachu a František Kubka čili o životnosti středolatinšské literatury. *Zprávy jednoty klasických filologů* 16, 1974, s. 19-24; přetištěno in: Vidmanová, Anežka: *Laborintus*. Praha, Koniasch Latin Press 1994, s. 133-139.

A nakonec zde stojí otázka periodizace české latinsky psané literatury. Také stanovení těchto – ostatně jakýchkoli chronologických – mezníků má svá úskalí, která zde již nebudeme posluchači nebo čtenáři stavět před oči. Z toho ze všeho kladu k zamyšlení jen jednu otázku: co s literaturou Husovy a husitské doby? Otázka byla kladena s naléhavou intenzitou na počátku šedesátých let minulého století, odpovědi byly rozličné, od té doby si však tohoto problému málokdo vážně všiml. Je tato literatura středověká nebo již nikoli? Pokud nikoli, kam ji zařadíme? Renesančnímu humanismu asi patřit nebude. Literatura německé, švýcarské a francouzské reformace se hlásí svými nároky na historickou kritiku právě k humanistické poloze; husitské písemnictví ani v tomto sousedství neobstojí. Literární historie tak upadá do stejných rozpaků jako moderní česká historiografie, která se občas táže, co s českou reformací: je to reformace před reformací, přípravná fáze reformace, raná reformace, „první reformace“ (Amedeo Molnár), „historická anomálie“ (František Šmahel)?